

Ю. О. Гайденко,

Національний технічний університет України «КПІ», м. Київ

ВЛАСТИВОСТІ ТА ОЗНАКИ СЛОВА

У статті розглядається слово як базова одиниця мови, притаманна слову дихотомія, її вплив на функції і ознаки слова, а також проблема визначення слова з огляду на його поліаспектність та поліфункціональність. Центральну роль займає визначення властивостей та ознак слова.

Ключові слова: дихотомія, властивості слова, ознаки слова, поліаспектність, поліфункціональність.

СВОЙСТВА И ПРИЗНАКИ СЛОВА

В статье рассматривается слово как базисная единица языка, присущая слову дихотомия, её влияние на функции и признаки слова, а также проблема определения слова учитывая его полиаспектность и полифункциональность. Центральную роль занимает определение свойств и признаков слова.

Ключевые слова: дихотомия, свойства слова, признаки слова, полиаспектность, полифункциональность.

PROPERTIES AND FEATURES OF THE WORD

The article is aimed at the word as the basic language unit, the dichotomy as the intrinsic feature of the word and its influence on the word's functions and properties. The article is also focused on the problem of defining the word taking into account its multiaspect and multifunctional nature. The word is the language unit that has dual nature i.e., it has expression and content planes. The expression plane is the word's semantics (lexical meaning) which is a language means used to express notions. Despite its multifunctional nature, the most distinctive and basic function of the word is nominative. Although the word is the nominative language unit, not all words that possess the meaning refer to notions. The difference between function and content (notional) words is identified giving an account of the functions performed by them. The word also performs a range of other functions (communicative, gnoseological, modal, emotive etc.) when used in communication process. The word's ability to perform different functions is described. As the word has multiaspect nature i.e., refers to all levels of the language and units that represent them, the terms 'phonetical word', 'morphological word' and 'syntactic word' are defined; the word's relations to other language units are identified and analyzed. A central role belongs to identification of isomorphic and allomorphic features of the word as the basic language unit. Classifications of the word's allomorphic features suggested by the linguists and lexicologists are compared and analyzed; their similarities and differences are pointed out. A range of definitions emphasizing the word's multiaspect and multifunctional nature is given. The problem of defining the word is outlined.

Key words: dichotomy, word properties, word features, multiaspect nature, multifunctional nature.

Мова – це своєрідний каркас, база людської комунікації. З одного боку, мова характеризується відносною самостійністю, оскільки складові одиниці мови здатні організовуватися та функціонувати відповідно до певних внутрішніх закономірностей. З іншого боку, кожна мова невідривно пов'язана із суспільством, у якому функціонує, а на її розвиток впливають такі соціальні фактори як мислення, пізнання, психологічна діяльність, що відображається у її поліфункціональності.

Слово, словосполучення та речення також є поліфункціональними і комунікативно спрямованими, щоправда погляди лінгвістів стосовно превалювання у них номінативної та комунікативної функцій різняться. Так, на противагу І. П. Ющуку, котрий заперечує комунікативні властивості слів, інші вчені [2; 5; 9] вказують на їх комунікативну наповненість: «Слово – мінімальна комунікативна одиниця тексту [5, с. 153–154]», одночасно підкреслюючи її відносну самостійність: «...ставши елементом висловлювання і послуживши виразу його задуму, слово все ж не розчиняється в семантиці речення, узгоджуючись із цією семантикою, воно зовсім не втрачає своєї відносної автономності і не перестає бути носієм саме тих значень, для передачі яких воно і було вибрано [9, с. 9]».

Актуальність статті полягає у визначенні слова з огляду на багатоманіття його узуальних та текстових зв'язків, що перетворюють його на поліаспектну та поліфункціональну одиницю мови.

Метою цієї статті є розгляд дуальної природи слова та її вплив на формування притаманних слову властивостей і функцій.

Основним завданням статті є визначення складових слова, що впливають на його поліаспектність та поліфункціональність.

Згідно із Ф. де Соссюром: «Слово є одиницею, що невідступно постає перед нашим розумом як щось центральне в механізмі мови [7, с. 14]». Однак, не дивлячись на центральний статус слова у системі мови, навіть на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки дати єдине універсальне визначення цього терміна не видається можливим.

З точки зору його лінгвістичної природи слово – це складна, багатомірна, різнопланова одиниця мови, що характеризується дихотомією [17, с. 9]. Дихотомічна природа слова є принципово важливою у творенні його комунікативного потенціалу, бо «не кожен комплекс звуків буде словом [15, с. 4]». Одиницю мови можна приймати за слово лише у тому випадку, коли її зовнішня форма поєднується із внутрішнім змістом (лексичним значенням). Лексичне значення (семантика) слова – це співвіднесеність слова із певним поняттям [15, с. 4]. Поняття – це не індивідуальна та відсторонена, а всезагальна та узвичаєна думка про предмети, явища і факти об'єктивної дійсності, що виникає у свідомості мовців під час вживання певної лексичної одиниці. Така соціальна природа поняття є результатом процесу його творення, бо зв'язок, що виникає між поняттям та словом є результатом діяльності не одного індивіда, а групи їх. Цим пояснюється співвіднесеність певного поняття та слова у свідомості групи людей, що живуть на одній території у певний період часу.

Володіючи значенням, не всі слова у мові здатні співвідноситися із поняттями. На відміну від повнозначних слів, що співвідносяться із поняттями та мають значення, неповнозначні (службові) – неспіввідносні поняттям, хоча характеризуються наявністю значення. Вони існують для вираження емоцій та встановлення відношень між мовою і фактами об'єктивної дійсності [15, с. 4], тобто виконують службову функцію.

Дихотомія – це не єдина характерна ознака слова, тому загальноприйняті дефініції, що вказують на цю притаманну йому особливість, наприклад, «слово – це єдність звучання і значення [11, с. 185]» є правильними, але неповними та можуть стосуватися інших мовних одиниць (морфем, словосполучень).

Як одиниці власне лексичного рівня слову притаманна номінативна або називна функція. Оскільки слово – це одиниця мови, йому властива варіантність. Варіантність мови обумовлюється її індивідуально-суспільною природою, яка призводить до існування мови як статичної системи та мовлення як динамічної репрезентації цієї системи. Варіантні відношення на лексичному рівні виявляються через слова-назви та їх актуальні реалізації у мовленні. Слово може вживатися як

самостійна номінативна одиниця (ономатома), відсторонена від реальних функцій у реченні [12, с. 11]. Окрім унікальної номінативної функції слово виконує й іншу, яка залежить від ступеня реалізації його валентності: воно може вживатися у реченні та, поєднуючись із іншими словами з метою утворення та вираження загального змісту, виконувати комунікативну функцію (функціональна варіантність).

На необхідності диференціації статусів слова як лексичної одиниці зосереджував свою увагу В. В. Виноградов, котрий запропонував розрізняти поняття «слово та лексема» і «форма слова та слово». Перше, на його думку, використовується на позначення лексичної одиниці мови, як системи форм та функцій, що усвідомлюється на фоні структури мови в цілому [6, с. 37].

На двоїстий характер слова вказував І. Р. Вихованець підкреслюючи, що у сфері мови воно часто співвідноситься з предметом або явищем позамовної дійсності абстраговано від одиничних уявлень про них, а у сфері мовлення слово може виявитися найменуванням одиничного предмета в конкретній ситуації [7, с. 14–19], тому образ, що виникає в нашій свідомості під час вимовляння окремого слова та той, що виникає під час вимовляння певного словосполучення разом із цим словом різняться [14, с. 93–94]. Також смислова сторона слова містить релятивні значення, які вказують на відношення між предметами або явищами позамовної дійсності, а в системі мови – на відношення між словами [7, с. 14–19].

У разі виконання ним комунікативної функції, слово входить до складу висловлювань і виступає їх будівельним матеріалом. Висловлювання використовуються безпосередньо у процесі мовлення, слугуючи основним засобом спілкування. Оскільки процес мовлення передбачає участь у ньому співрозмовників, слово постає не лише засобом називання фактів об'єктивної дійсності, але й одиницею позначення почуттів та ставлень до цих фактів самих мовців, перетворюючи процес найменування в акт пізнання та комунікації. У такому випадку слово виконує не лише номінативну і комунікативну, але й гносеологічну функцію та передбачає формування поняття і утворення певного мислительного образу на позначення відповідного явища навколишньої дійсності у підсвідомості людини, його передавання у процесі комунікації.

Здатність слова виконувати вищезазначені функції не минули увагою лексикологі: «Слово – це основна номінативна та когнітивна одиниця мови, яка слугує засобом найменування та повідомлення знань про предмети, ознаки, процеси та відношення – явища реальної дійсності [10, с. 191]; воно є основною одиницею найменування фактів дійсності, а також сприймань, думок, почуттів людини, викликаних цими фактами [1, с. 128]. Оскільки слова не лише називають явища навколишньої дійсності, але слугують засобами вираження особистого ставлення мовців до цих явищ, окрім вищезазначених функцій вони мають здатність виконувати модальну (виражають ставлення мовця – впевненість, допустовість тощо – до повідомлюваної ним інформації) та емотивну / емоційно-вольову (не називають емоцій, але вказують на них [16, с. 18], як-от вигуки) функції.

Слово пронизує всі рівні мовної системи та є безпосередньо пов'язаним із одиницями цих мовних рівнів, тому основна складність його визначення полягає у багатоаспектності: слово – це фонетичне, морфологічне, лексичне та функціональне ціле [3, с. 16]. На багатоаспектність слова впливають його численні текстові та узуальні зв'язки. Слово є такою одиницею, з якою пов'язані усі інші одиниці системи мови. Так, фонема виступає складовою одиницею, яка слугує засобом диференціації одного слова від іншого, морфема, що є двостороннім цілим, яке володіє планом вираження та змісту, але не може бути самостійною комунікативною одиницею, виступає незмінним конститuentом слова, а слово у свою чергу – основою для утворення речень. Тому сьогодні існують такі моноаспектні (термін Л. Г. Бабенко) визначення: *фонетичне слово* – це комплекс звуків, об'єднаних наголосом; *морфологічне слово* – це цільнооформлений комплекс морфем, що володіють самостійним значенням; *синтаксичне слово* – це член речення, який володіє відносно самостійним значенням [12, с. 16]. Кожне із вказаних визначень є вірним, але акцентує увагу на одній із характерних ознак слова, а не групі їх, тому такі дефініції вважають неповними.

Не дивлячись на багатоаспектність слова та його зв'язки із одиницями усіх рівнів мови, йому притаманний ряд диференційних, конститутивних (визначних) ознак, які характеризують слово як одиницю системи мови та відмежовують його від інших одиниць. Наявність цих особливостей обумовлюється дуальною природою слова. На думку Є. І. Дібрової до них належать:

1) *номінативність* – називання явищ реальної дійсності та представлення їх у вигляді лексичного значення [10, с. 191–192]. Її думку також поділяє ряд інших вчених [3; 12; 17; 18; 19].

2) *Інформативність* – об'єм знань про явища світу дійсності [9, с. 191]. Ця характерна ознака дозволяє слову виконувати кумулятивну (накопичувальну) функцію, що полягає у накопичуванні та збереженні знань про навколишній світ.

3) *Індивідуальність лексичного значення* – відображення у значенні слова єдиного визначеного класу явищ реальності [10, с. 192]. Це означає, що кожне лексичне значення є носієм інформації та засобом відображення лише одного визначеного фрагмента об'єктивної дійсності. Разом із тим у мові існує лише незначна кількість однозначних слів, у яких одна лексема співвідносна одному значенню.

4) *Матеріальність* – існування слова у звуковій та графічній формі [10, с. 192]. Звукової форми слова набувають у мовленні, а графічна форма слів характерна для мови. Матеріальність слова – це прояв його глибинної дихотомічної структури, адже «кожне зі слів є матеріальною, формальною оболонкою для певного змісту, а фонетична оформленість слова підтримується наявністю одного наголосу [3, с. 20]. На здатність слів зберігати лише один наголос (*недвоноголосність*) у своїй праці «Лексикологія сучасної російської мови» звернув увагу М.М. Шанський, віднісши її до переліку диференційних ознак слова [18, с. 11].

5) *Відтворюваність* – наявність слова у готовому вигляді, яка усуває необхідність його повторного формування [18; 9]. Відтворюваність сприяє фіксації слів у словниках, щоправда існують інші репрезентації цієї конститутивної ознаки. Так, у класифікації Л.Г. Бабенко вона суміщається з ознакою виокремлюваності (виділимості) [3, с. 21].

Виокремлюваність (виділимість) слова передбачає фонетичне виділення слова з метою відмежування його від інших сусідніх слів. Цю диференційну ознаку слова, разом із цільнооформленістю було сформульовано видатним радянським лінгвістом-теоретиком О.І. Смирницьким. Виокремлюваність (виділимість) слова дозволяє відрізнити від нього морфему і є принципово важливою, адже з формальної точки зору, слово – це їх комплекс.

6) *Структурна цільнооформленість* – це цілісність лексичного, фонетичного та граматичного оформлення слова [10, с. 191–192]. Подібно до матеріальності, структурна цільнооформленість є проявом дихотомії притаманної слову, бо «фонетична цілісність слова завжди підкріплюється його морфологічним оформленням [3, с. 20]». Кожне слово складається із морфем; морфем утворюють слова відповідно до наявних у мові моделей. Причому морфем як і словотвірні моделі слугують засобами диференціювання слів, адже вказують на їх приналежність до певної частини мови.

Отже, входячи до складу певної словотвірної моделі та утворюючи слово, морфем слугують засобами реалізації його категоріально-семантичних ознак. Це дозволяє словам утворювати певні системні групи, наприклад, слова з пред-

метним значенням входять до складу іменників, слова зі значенням дії чи стану – до складу дієслів [17, с. 11]. З іншого боку, використання конкретної словотвірної моделі та морфем перетворює слово на сталу цільнооформлену структуру, що характеризується окремістю [3, с. 21], тобто будь-які зміни у композиції слова чи внесення до його складу сторонніх складових неминуче призведуть до зміни його значення. Така властивість слова, що забезпечує неможливість додавання до його основи інших словотвірних компонентів без зміни його значення у класифікації М.М. Шанського називається *непроникністю* [18, с. 11].

На відміну від Є. І. Дібрової, для якої термін «структурна цільнооформленість» означає єдність фонетичної, лексичної та граматичної складових слова [10, с. 191], Л. Г. Бабенко відрізняє його від терміна «граматична оформленість». Згідно з нею, перший термін передбачає єдність фонетичного та морфологічного конститuentів слова, а другий – співвіднесеність слова з певною частиною мови [3, с. 20].

У класифікаціях інших вчених [16, с. 15; 18, с. 11] розмежовуються поняття фонетичної, граматичної оформленості та лексико-граматичної співвіднесеності. Перше поняття позначає наявність у слова постійної звукової оболонки, друге – певних граматичних форм. Граматична оформленість безпосередньо пов'язана з лексико-граматичною співвіднесеністю (приналежністю слова до певної частини мови).

Цільнооформленість – це особливість, яка відрізняє слово від основної одиниці синтаксичного рівня мови – речення – з яким слово пов'язане функціонально, адже виступає його будівельним матеріалом [12, с. 16–17]. Ця характеристика слова як лексичної одиниці стала основою для визначення Д. Н. Шмелева: «Слово – це одиниця найменування, що характеризується цільнооформленістю (фонетичною та граматичною) та ідіоматичністю [19, с. 53]».

На *ідіоматичності* як принципово важливій ознаці свою увагу вперше зосередив М. В. Панов. Це поняття базується на твердженні про те, що слово як ціле завжди значить більше ніж його частини [13, с. 140]. Основою ідіоматичності слугує притаманна слову номінативна функція, бо виступає привязаністю його семантики до чітко визначеного комплексу морфем, які поєднуються одна з одною та на основі певної словотвірної моделі утворюють єдине ціле із закріпленням за ним значенням. У класифікації М. М. Шанського ця конститутивна ознака слова отримала іншу назву: фразеологічність. На його думку, слово реалізує цю свою властивість у тому випадку, коли його значення не виводиться зі значення морфем, що входять до його складу [18, с. 11].

До попередньо перелічених (номінативність, недвонаголосність, цільність та єдинооформленість, фонетична оформленість, лексико-граматична співвіднесеність, непроникність, відтворюваність, фразеологічність) прикмет слова, що відрізняють його від інших одиниць мови, вчений додає: семантичну валентність (здатність слова набувати різних відтінків значень у словосполученнях), переважну вживаність у словосполученнях, ізольованість (у більшості випадків слово можна виділити зі словосполучення) та постійність звучання і значення (здатність слова залишатися незмінним протягом тривалого часу, хоча слова можуть зазнавати семантичних чи фонетичних змін із бігом часу [18, с. 11]).

Не варто також забувати про наявність у кожній конкретній системі мови аломорфних рис, які призводять до неспівпадіння фонетичних, морфологічних, синтаксичних характеристик слів різних мов. На тому, що слова у різних мовах функціонують згідно з особливими притаманними їм правилами фонетики, семантики та граматики акцентують свою увагу О. Л. Рубльова: «Слово – це певний набір звуків із закріпленням за ним лексичним значенням, оформлений відповідно до законів граматики конкретної мови [16, с. 17]» та В. Г. Гак: «Слово – це основна структурно-семантична одиниця мови, що слугує для найменування предметів та їх якостей, явищ, відношень дійсності, а також володіє сукупністю семантичних, фонетичних і граматичних ознак, специфічних для кожної мови [8, с. 464]». Згідно з ним, характерними ознаками слова є цільність, виокремлюваність та вільна відтворюваність у мовленні.

Отже, варіативність мовної системи впливає на поліфункціональність слова, основною диференційною функцією якого вважають номінативну. Слово – це поліаспектне, поліфункціональне ціле, що підпорядковується законам тієї мови, в якій воно існує, тому спроби охарактеризувати всі властивості слова в одному визначенні призводять до громіздких формувань, а дефініції, що зосереджені на одному із його аспектів вважають неповними. Погляди вчених щодо функцій та властивих слову ознак також різняться, що відображається в існуванні різних класифікацій диференційних ознак слова.

Література:

1. Алексеенко-Лемовська Л. В. Слово як лінгвістична категорія / Л. В. Алексеенко-Лемовська // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія. – Вип. 39. – Ялта : РВНЗ «Кримський гуманітарний університет», 2013. – С. 120–129.
2. Бабенко И. И. Коммуникативный потенциал слова и его отражение в лирике М. И. Цветаевой: диссертация... кандидата филологических наук: 10.02.01. – Томск, 2001. – 234 с.
3. Бабенко Л. Г. Лексикология русского языка. Учебное пособие / Л. Г. Бабенко. – Екатеринбург, 2008. – 126 с.
4. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М., 1987. – 445 с.
5. Варина В. Г. Коммуникативный статус слова / В. Г. Варина // Сб. науч. тр. МШИИЯ. – Вип. 252. Коммуникативные единицы языка. – М. : Высш. шк. – 1985. – С. 151–158.
6. Виноградов В. В. О формах слова / В. В. Виноградов // Избр труды: Исследования по русской грамматике. – М., 1975. – С. 33–50.
7. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 14–19.
8. Гак В. Г. Слово // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. Энциклопедия, 1990. – С. 464.
9. Гасюк Г. М. Субстантивне словосполучення як комунікативна одиниця. Субстантивно-дієслівні кореляції / Г. М. Гасюк // Вісник львівського університету. Серія: іноземні мови. – Випуск 16. – 2009. – С. 7–14.
10. Диброва Е. И. Слово как основная номинативная единица языка / Е. И. Диброва // Современный русский язык: Теория. Анализ языковых единиц: Учебник для студ. высш. учебных заведений: В 2 ч. Ч. I: Фонетика и орфоэпия. Графика и орфография. Лексикология. Фразеология. Лексикография. Морфемика. Словообразование. – М., 2002. – С. 191–192.
11. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства / М. П. Кочерган. – К. : Видавничий центр «Академія», 2000. – 368 с.
12. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка / Э. В. Кузнецова. – М. : Высш. шк., 1989. – 216 с.
13. Панов М. В. О слове как единице языка // Введение в языкознание: Хрестоматия. – Минск, 1984. – С. 132–143.
14. Пешковский А. М. В чем же, наконец, сущность формальной грамматики? / А. М. Пешковский // Избр. труды. – М., 1959. – С. 74–100.
15. Пляскова Е. А. Современный русский язык. Лексикология / Е. А. Пляскова. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 2006. – 63 с.
16. Рублева О. Л. Лексикология современного русского языка / О. Л. Рублева. – Владивосток : Издательство Дальневосточного университета, 2004. – 250 с.
17. Фомина М. И. Современный русский язык. Лексикология / М. И. Фомина. – М. : Высш. шк., 2001 – 415 с.
18. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М., 1972. – С. 11.
19. Шмелев Д. Н. Современный русский литературный язык. Лексика / Д. Н. Шмелев. – М., 1977. – С. 5–20.